

УДК 94(497.11)"1944"
327(497.1:410)"1944"
341.781:355.02(497.1:410)"1944"
DOI <https://doi.org/10.31212/tokovi.2023.2.mil.217-242>
Оригинални научни рад/Original scientific paper
Примљен/Received: 6. 4. 2023.
Прихваћен/Accepted: 13. 7. 2023.

Ратомир МИЛИКИЋ
Институт за савремену историју, Београд
rasamilikic@gmail.com

Две британске мисије у руднику Трепча: прилози за разумевање политике Велике Британије према Југославији 1944–1945. године

Апстракт: У раду се разматрају две до сада непознате британске мисије на територији Србије, реализоване између децембра 1944. и јуна 1945. године. Циљ обе мисије била је заштита британских интереса кроз сагледавање стања у рударском комплексу Трепча, на простору Косова и Метохије, након завршетка ратних операција. Рудник олова и цинка Трепча био је у већинском власништву британске компаније *Трепча мајнс лимитед* на чијем се челу налазио британски рударски магнат сер Алфред Честер Бити. Мисије сведоче о значају који је тај рудник имао за савезничке ратне напоре (повећана потреба за рудом олова), али и о начину на који су се нове, комунистичке власти у Демократској Федеративној Југославији поставиле према затеченом страном капиталу у земљи. Документи који су коришћени у раду претежно се чувају у Националном архиву Велике Британије у Лондону (TNA).

Кључне речи: Трепча, Вилијам Бејли, Јосип Броз Тито, Честер Бити, Југославија, Косово и Метохија

Односи Велике Британије и Србије су од почетка XX века ишли кривудавом путањом. Иако наизглед далеко од британских колонијалних интереса, Србија је привлачила знатну пажњу Велике Британије још у XIX веку, што се може пратити кроз велико ангажовање британских дипломатских представника при српском двору.¹ То се може објаснити пре све-

1 О мешању британске дипломатије у унутрашње политичке прилике у Србији од прве половине XIX века видети, између осталог, у: Чедомир Антић, *Велика Британија, Србија и Кримски рат 1853–1856*, (Београд: Завод за уџбенике, 2004); Милош Ковић,

га жељом да се на простору Балкана сузбија руски утицај, а да се истовремено помаже Османско царство које се налазило у озбиљној структурној кризи. По проглашењу независне Кнежевине, а затим и Краљевине Србије, након Берлинског конгреса 1878. године, дипломатски односи су успостављени на нивоу посланика. Због Мајског преврата 1903. године и свргавања династије Обреновић са престола, Велика Британија је значајно захладила дипломатске односе са Србијом. Британци су тражили да се реши „завереничко питање“, да се пензионишу и казне старије вође завереника и налогодавци убиства последњег владарског пара Обреновића: краља Александра и краљице Драге. И то је после више година решено, али односи с Великом Британијом, иако знатно поправљени, нису попримили онај степен сарадње који је раније постојао. Такво стање је владало све до отпочињања Великог рата 1914. године, када су поред Русије и Француске, и трупе Велике Британије ступиле на тло српске краљевине како би јој помогле да се одбрани од аустроугарских напада 1914. године. Ускоро ће се отворити и Солунски фронт, па ће се 1918. године, после Албанске голготе српског народа и војске, српски војници, потпомогнути савезницима, вратити и ослободити Краљевину Србију и Краљевину Црну Гору, али и друге делове Аустроугарске насељене Јужним Словенима (Србима, Хрватима и Словенцима). Ускоро је формирана и Краљевина СХС (од 1929. године Краљевина Југославија).²

Иако је Велика Британија наставила да дипломатски помаже нову државу, Краљевина СХС/Југославија се ипак налазила у својеврсној француској интересној зони, тако да је своју регионалну и европску политику првенствено усклађивала с Паризом.³ То нимало није ометало интересе

Дизраели и Источно питање, (Београд: Клио, 2018); Александар Раствојић, *Енглези и Балкан 1837–1914*, (Београд: Завод за уџбенике, 2015); Veselin Kostić, *Британија и Србија: контакти, веже и односи 1700–1860*, (Београд: Arhipelag, 2014); *Британци о Краљевини Југославији: годишњи извештаји британског посланства у Београду*. Књ. 1 (1921–1930) и Књ. 2 (1931–1938), прир. Živko Avramovski, (Београд: Архив Југославије; Загреб: Globus, 1986); *Британци о Краљевини Југославији: годишњи извештаји британског посланства у Београду*. Књ. 3, (1939–1941), прир. Živko Avramovski, (Београд: Архив Југославије, 1996); Ратомир Миликић, *Државни удари у историју Србије*, (Београд: ИСИ, Чигоја штампа, 2022).

- 2 Један од веома квалитетних прегледа српско-британских, односно југословенско-британских односа кроз историју, представља донекле скрајнути зборник *Југословенско-британски односи*, ур. Петар Качавенда, (Београд: ИСИ, 1988), у коме је поред бројних историчара и дипломата свој рад приложио и сер Фицрој Маклин.
- 3 Видети више у: *La France et la Serbie – Les défis de L' amitie eternelle*, ур. Aleksandra Kolaković, Saša Marković, (Београд: Institut za političke studije, 2021); Станислав Сретеновић, *Француска и Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца*, (Београд: Институт за савремену историју, 2008).

британског капитала да уђе у Краљевину. Посебну пажњу привлачиле су могућности за развој рударства и металургије, па је тако ускоро највеће британско улагање представљало отварање рудника олова и цинка Трепча код Косовске Митровице 1930. године. Власник је било „Привредно деоничарско друштво Трепча мајнс лимитед“ (*Trepca Mines Limited*) из Лондона, с појединачним акционарима из Краљевине Југославије (међу њима се налазио и Радомир Рада Пашић, који је крајем тридесетих година изгубио своје место у борду директора).⁴

Рударска окна су се налазила крај Старог Трга, у близини Косовске Митровице.⁵ Краљевина Југославија је између два светска рата била други по величини европски извозник олова и цинка, а највећи такав рудник у земљи била је Трепча.⁶ Рудна окна су проширивана и вађење руде је усавршавано и подизано на све виши ниво, тако да је ускоро изграђена и флотација, па је у 1937. години Трепча остварила до тада рекордну производњу од 633.480 тона руде.⁷

Власници су много улагали у развој рудника и убрзо је отворена и модерна топионица у предграђу Косовске Митровице (1939), запошљавајући велики број стручњака разних националности, предвођених британским стручњацима.⁸ У предвечерје Другог светског рата у Европи, међу рударским инжењерима се нашао и Вилијам Бејли (William Bailey), који је још у Првом светском рату у Грчкој обављао задатке за британску тајну службу (SIS-MI6). Радећи у Трепчи, Бејли је доста научио о исто-

4 Реч је о три рударске концесије у Краљевини СХС/Југославији. Прва се односила на околину Звечана и Косовске Митровице (Стари Трг) – Трепча, друга се односила на рудник Злетово у источној Македонији и трећа на Копаоник. Сва три рудника су крајем тридесетих година XX века обједињена под једном компанијом – „Трепча мајнс лимитед“. Рудници су од оснивања, десетак година раније, имали сличну власничку структуру, али су представљали различита правна лица.

5 Више о међуратном историјату Трепче видети у: Божица Славковић Мирић, *Политичке, економске и културне прилике на Косову и Метохији 1929–1941*, (Београд: Просвета, Принцип, 2018), 271–280.

6 Драган Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату*, (Београд: ИНИС, 2002), 45.

7 Руда из овог рудника имала је 9.08% олова, 7.26% цинка и 95 грама сребра по тони ископане руде. После флотације, добијени оловни концентрат садржао је 79,44% олова, док је цинков концентрат садржао 50% цинка. Алексић, *Привреда Србије*, 45.

8 На челу борда концесионара налазио се сер Алфред Честер Бити (Sir Alfred Chester Beatty, 1875–1968), значајни рударски магнат, иначе натурализовани британски држављанин, родом из САД. Поред рударског посла којим се бавио у већем броју држава широм света, остао је запамћен као велики љубитељ и сакупљач уметнина, штедни дародавац неколико светских музеја, и филантроп.

рији Србије и Југославије, савладао је језик и упознао културу и менталитет српског народа.

До 1939. године највећи део производње Трепча ишао је Немцима. Током рата у Европи, а пре него што је нападнута Краљевина Југославија у Априлском рату, рудник Трепча је наставио да ради, али је у новонасталим околностима, због сопствене власничке структуре, морао да преоријентише извоз. Будући да више није могао да испоручује руду Трећем рајху и његовим савезницима, махом се преусмерио на извоз посредничким компанијама.

У Априлском рату 1941. године, рудник Трепча није био оштећен у нападу Трећег рајха, а као привредно друштво од стратешког интереса за војну привреду Рајха, ускоро је добио немачку управу. За Немачку је од 1941. године упућивана прерађена руда олова и цинка, а поред тога су у мањим количинама у руднику били вађени и пирит и манганова руда.⁹

Иако од великог значаја за ратну привреду Трећег рајха (подмиривао је чак 40% потребног олова за производњу подморничких акумулатора, као и потреба за оловом које се користило у изради различитих врста муниције), рудник Трепча у ратним годинама није могао да досегне предратни ниво производње. Производња је била мања за око 30% у односу на предратни период када су рудником управљали Британци.¹⁰

Приликом исцртавања граница Србије под немачком управом, Трепча са својим постројењима око града вероватно је послужила као кључни чинилац за то да Косовска Митровица уђе у област под комесарском управом, као најјужнија тачка на простору Косова и Метохије. Немци су се за то одлучили ради боље организације допремања руде за Трећи рајх. Међутим, албански балисти су често застрашивали српски живаљ и на том подручју, као што су чинили широм области Косова и Метохије, која се до 1943. године налазила у италијанској окупационој зони, у склопу „Велике Албаније“. Сам рудник је, као британска имовина, проглашен за „имовину непријатеља“ и формално је стављен под комесарску управу, а суштински под директну немачку контролу.¹¹

9 У руднику је 1942. године радило нешто мање од 1.500 рудара и осталих радника, као и 248 ратних заробљеника. У Топионици у Звечану, где се прерађивала руда, радило је 78% професионалних радника од раније, као и 22% радника који су ту доведени на принудни рад (не наводе се подаци о тачном броју обе групе). Алексић, *Привреда Србије*, 293.

10 *Исто*, 295–297.

11 *Исто*, 285.

Један вид британског присуства у окупираној Југославији настављен је и после евакуације британских држављана у периоду април–јун 1941. године, кроз пружање гостопримства Влади Краљевине Југославије у егзилу.¹² Влада се после Атине и Јерусалима скрасила у Лондону и у Каиру, под британском заштитом, као и већина других савезничких влада које су морале да наставе рад ван граница својих земаља.

Велика Британија је од краја 1941. године упутила своје војне мисије на простор окупиране Југославије, прво у штаб Југословенске војске у отаџбини (ЈВуО) и штаб министра војног у Влади Краљевине Југославије, ђенерала Драгољуба Михаиловића, а од 1943. године и у штаб партизанског покрета, односно штаб Јосипа Броза Тита. Прва британска мисија која се искрцала подморницом била је она коју је предводио капетан Двејн Хадсон (D.T. Hudsson); она се у септембру 1941. године нашла на простору Црне Горе.¹³ Ускоро ће Хадсон, после краткотрајног боравка у партизанском покрету, доћи у штаб ђенерала Михаиловића. Њега ће ту заменити пуковник Вилијам Бејли, високи официр британске тајне службе (СОЕ), који је, као што смо већ навели, био добар познавалац прилика у Краљевини Југославији, јер је као рударски инжењер радио у руднику Трепча. Управо је он у СОЕ водио и прве преговоре са совјетском страном о упућивању савезничке мисије код Михаиловића, већ у лето 1941. године.¹⁴

Пуковник Бејли је у децембру 1942. године стигао код Михаиловића како би преузео вођење британске војне мисије при ЈВуО. Међутим, током лета 1943. године доћи ће до трајног нарушавања односа између до тада блиских савезника, када је Винстон Черчил (Winston Churchill) решио да фаворизује партизански покрет у Југославији. Главна замерка Михаиловићу била је да није био спреман да буде активнији (и да самим тим вишеструко повећа број жртава у Србији, као последицу немачке репресије), па ни Бејлијеви извештаји са терена, колико год да су, осим у једном драстичном случају, били углавном повољни по команданта ЈВуО, нису могли допринети да се ситуација промени. У таквим околностима Британија је одлучила да пошаље две нове војне мисије код оба покрета

12 О евакуацији британских држављана 1941. године видети више: Ratimir Milikić, „Евакуација британског посланства из Кралјевине Југославије из Боке Которске у априлу 1941. године“, *Istorija 20. века* 1/2023.

13 Коста Николић, *Савезници и покрети отпора у Југославији 1941–1945*, (Београд: Завод за уџбенике, 2009), 46–51.

14 Јован Ђоновић, „Моје везе с Дражом Михаиловићем са Средњег и Блиског истока и Северне Африке“, *Гласник СИКД Његош* 1/1958, 44–45.

отпора у Југославији. У ЈВуО је септембра 1943. године дошао бригадир Чарлс Армстронг (Charles Armstrong), заједно с двојицом официра САД (Сајц и Мусулин – Albert Seitz, George Musulin), док је Бејли прешао на функцију саветника да би ускоро (почетак 1944. године) напустио простор Југославије.

Након неколико истраживачких мисија на територијама под контролом партизанског покрета, од којих су се неке завршиле трагично за британске припаднике, у мају 1943. године долази мисија мајора Вилијама Дикина (F. W. D. Deakin), иначе блиског сарадника самог британског премијера Черчила. Њега замењује мисија другог Черчиловог блиског сарадника, посланика у британском Парламенту, бригадира Фицроја Маклина (Fitzroy Maclean), који је од септембра 1943. године до марта 1945. био војни изасланик Велике Британије (али и лични изасланик самог Черчила) код Тита и партизанског покрета (НОП).

Последњи Бејлијев боравак у Србији остао је у потпуности непознат научној јавности, а ни сам га Бејли касније није помињао.¹⁵ Након што се почетком јануара 1944. на планини Медведник последњи пут срео с ђенералом Михаиловићем, Бејли је, по британском наређењу, напустио Србију и јединице ЈВуО.¹⁶ Успео је да уз помоћ јединица ЈВуО уђе у окупирану Црну Гору, да би потом у фебруару био евакуисан у Италију, у Бари, одакле је отишао у Каиро, како би поново преузео руководећу улогу у СОЕ за Југославију, али сада са знатно мањим утицајем, иако с већим теренским искуством.¹⁷ Томе је допринела промена у политици према покретима отпора у Југославији, која је наступила крајем 1943. године, када се лично Винстон Черчил определио за Тита и партизански покрет, што је кулминирало на конференцији у Техерану, новембра 1943. године. Тада је на Черчилов предлог и уз његово велико залагање одлучено да се партизански покрет, иако учесник у грађанском рату у земљи, и то онај који се бори против законитог уређења, призна за савезничку снагу.¹⁸

15 У реферату који је поднео на конференцији „Британска политика према покрету отпора у Југославији и Грчкој“, одржаној 1973. године на Историјском одељењу School of Slavonic and East European Studies Универзитетског колеџа у Лондону, када је последњи пут уопште говорио о својим ратним годинама у Југославији (преминуо је непуних годину дана по одржавању те конференције, у јуну 1974), Бејли не помиње посету Трпчи у позну јесен 1944. Elizabeth Barker, *Британска политика на Балкану и Другом светском рату*, (Zagreb: Globus, 1978), 323–348.

16 Николић, *Савезници и покрети отпора*, 268.

17 Хедер Вилијамс, *Падобранци, патриоти и партизани*, (Београд: Нолит, 2009), 244.

18 *Foreign relations of the United States diplomatic papers, The Conferences at Cairo and Tehran, 1943*, (Washington, D.C: U.S. Government Printing Office, 1961), 502, 556, 605–615, 704.

Бејлијеви ставови почињу да противрече ставовима Маклина (коме је Бејли заправо био претпостављен у хијерархији СОЕ, али је овај други имао политичку тежину парламентарца и блиског Черчиловог сарадника), као и ставовима новог амбасадора при Влади Краљевине Југославије Ралфа Стивенсона (Ralph Stevenson), или ранијег шефа британске мисије при НОП Вилијама Дикина (такође блиског сарадника Винстона Черчила).¹⁹ У таквим околностима, Бејли је тражио да се врати у штаб Михаиловића у окупирану Србију већ у марту 1944. године, и тај захтев је изнео и самом Черчилу, на састанку у Лондону 14. марта. На том састанку коме је присуствовао и британски министар спољних послова Ентони Идн (Anthony Eden), било је чак речи и о могућности да се ђенерал Михаиловић уклони и да се на његово место доведе нека друга личност, која би могла да склопи споразум с Титом.²⁰

Када је маја 1944. године, по наредби Лондона и Черчила, повучена британска војна мисија код ЈВуО и Михаиловића, Бејли је заједно с Хадсоном упорно излагао британском државном врху чињенице с терена, наводећи да Михаиловић није био издајник, нити је сарађивао с Немцима, нити с Италијанима. Иако је имао пролаз и до Черчила, Идна, фелдмаршала Алана Брука (Alan Brooke), начелника Империјалног генералштаба, као и британских савезника, попут јужноафричког председника владе Јана Смутса (Jan Smuts), ипак се његовом мишљењу о Србији није придавала адекватна тежина, јер је Черчил гледао на Тита и партизане кроз „ружичасте наочаре“.²¹ Бејли је нешто касније негативно оценио и Споразум Тита и Шубашића постигнут на Вису. Међутим, његова улога у тим догађајима свела се на то да заједно с краљем Петром II Карађорђевићем и амбасадором Стивенсоном на Малти чека исход преговора и евентуални сусрет младог краља с Титом, до кога није дошло зато што је Черчил попустио Титу.²²

Први покушај обиласка Трепче крајем 1944. године

Ускоро ће Бејли добити ново задужење, након преласка Бугарске на страну савезника, почетком септембра 1944. године, у Савезничкој

19 Вилијамс, *Падобранци, патриоти и партизани*, 209–216.

20 Исто, 253; Николић, *Савезници и покрети отпора*, 280.

21 Вилијамс, *Падобранци, патриоти и партизани*, 277.

22 Николић, *Савезници и покрети отпора*, 292–295.

контролној комисији у Софији, у чину пуковника, али извесно у својству обавештајног официра СОЕ у савезничким структурама на Балкану.²³

Његов изненадни покушај поновног уласка у Југославију имао је другачију функцију од оне коју је обављао током већег дела рата. Бејли је (као члан, а не као вођа, иако највиши по чину) покушао да у склопу шире савезничке делегације посети Косовску Митровицу и рудник Трепча 2. децембра 1944. године.²⁴

Из опширног извештаја, који је означен највишим степеном тајности, могу се сагледати намере и састав мисије.²⁵ Без сваке сумње, главни циљ мисије био је да се сагледа степен оштећења рудника, опреме за екстракцију руде и постројења за прераду у Трепчи и Звечану, који су од априла 1941. године били под немачком управом. Тај задатак је био препуштен Бејлију, с обзиром на његове стручне компетенције и место у ланцу команде на терену, али из извештаја и даље остаје недовољно јасно да ли је он деловао по наређењу више, односно највише инстанце, или је то била његова лична иницијатива, мада то не делује нарочито вероватно.²⁶

Оно што свакако уноси извесну недоумицу у погледу деловања ове посматрачке мисије, управо је учешће Бејлија, који и поред тога што је био неспорни стручњак за питања Југославије и рудника Трепча, никако није могао бити радо виђен код Тита и партизанског покрета који је заједно с трупама Црвене армије 20. октобра 1944. године ослободио Бе-

23 Краљевина Бугарска је у Москви потписала Споразум о примирју с владама СССР-а, САД и Велике Британије 28. октобра 1941. године. Њиме је установљен и рад Савезничке контролне комисије у Софији. О садржају Споразума видети више у: <https://avalon.law.yale.edu/wwii/bulgaria.asp> (датум приступа 11. 11. 2022).

24 Косовска Митровица је претходно ослобођена 22. новембра, када су у њу ушле бугарске и партизанске јединице.

25 Извештај је написан на 9 страна и садржи и анексе А-Е (недостаје у кошуљици списка Анекс Д) и декласификован је тек 2016. године. Поред самог извештаја, у фајлу о посети налази се и преписка између Министарства рата и Форин офиса, као и инструкције за поступање закључно са 18. јануаром 1944. године. The National Archives London (TNA), Foreign Office (FO), 371 (Yugoslavia), 48851 Report on Attempted Visit to Trepcа Mines at Kosovska Mitrovica, decembar 1944.

26 Како се спремало повлачење немачких снага с простора Србије од краја лета 1944. године, тако је издата и наредба о постепеном повлачењу из рудника на територији Србије, па и оних од највећег интереса за немачку привреду, Бора и Трепче. Наређено је да се важна постројења, тамо где је то остварљиво, размонтирају и пренесу за Трећи рајх, а да се сами рудници не уништавају. Међу последњим рудницима на простору Србије у којима је обустављено ископавање била је управо Трепча, коју су Немци евакуисали 23. септембра 1944. године, али је опрема у њој остала претежно нетакнута. Алексић, *Привреда Србије*, 298. На такво стање указује се и у неколико каснијих британских и америчких извештаја из прве половине 1945. године.

оград и највећи део Србије. По свему судећи, у тој чињеници треба тражити разлоге зашто Бејли није предводио ову мисију, већ је тај, свакако титуларни посао, препуштен пуковнику Џасперу Бланту (Jasper Blunt), генералштабном официру и шефу британске војне мисије у Бугарској. У истраживачкој мисији су, поред поменути двојице пуковника, учествовали и ваздухопловни поручник РАФ-а Е. Самерс (E. Summers) и двојица британских војника; од савезника ту је још био совјетски потпуковник Ф. Комисаров, у својству официра за везу, као и петорица бугарских војних лица.²⁷

Из докумената приложених у фајлу види се да је идеја за овакву истраживачку мисију била изнета најкасније 30. новембра 1944. године (дакле само седам дана по добијању информације о ослобађању Косовске Митровице), када је командант британске секције Комисије генерал-мајор Волтер Оксли (W. H. Oxley) издао наређење о упућивању пуковника Бејлија да посети Косовску Митровицу.²⁸ У наредби стоји да је пуковник Бејли „најближи доступни британски економски званичник“ и да му се наређује да посети рудник Трепчу који је у британском власништву, са седиштем у Косовској Митровици. Њему се ставља у задатак да „изврши инспекцију рудника и погона“, а да након тога сачини детаљан извештај и изнесе предлоге о могућностима скорог покретања производње у руднику, како би „његови производи били стављени на располагање заједничком савезничком ратном напору“. У наређењу се наводи да су олово и цинк хитно потребни за војну индустрију (али се упадљиво не наводи и чију), као и да британска влада придаје највећи могући значај обављању тог задатка. Генерал Оксли своју наредбу проширује и захтева да се њој повинују све „локалне војне и цивилне власти, као и административно особље у руднику“, као и да се пуковнику Бејлију пружи сва могућа помоћ како за инспекцију, тако и за увид у документацију рудника током немачке управе, али и за евентуално покретање производње.²⁹

27 TNA FO371/48851, Report on Attempted Visit to Trepcа Mines at Kosovska Mitrovica, Анекс „А“ наведеног документа.

28 У веома богатој професионалној биографији генерала Окслија, поред значајних војних дужности, попут војног команданта Малте, издваја се податак и да је био војни изасланик Велике Британије у Београду 1929–1932. Видети више: Nick Smart, *Biographical Dictionary of British Generals of the Second World War*, (Barnesley: Pen & Sword, 2005).

29 TNA FO371/48851, Report on Attempted Visit to Trepcа Mines at Kosovska Mitrovica, Анекс „Б“.

Према информацијама о посети које је предочио пуковник Бејли, истраживачка мисија је кренула на пут из Софије у раним јутарњим часовима 2. децембра 1944. године, након добијања сагласности совјетске стране. Конвој су чинила четири војна возила у којима су били распоређени чланови групе, док је једно возило било војни камион с пртљагом и додатним горивом, које је обезбедила бугарска страна. Тај камион је Бејли окривио за споро кретање по путу, описавши га као возило „које пре одликује издржљивост, него брзина“ и указујући да је то један од могућих разлога за инцидент у Нишу, који је убрзо уследио.³⁰

У Ниш су стигли нешто после поднева истог дана, 2. децембра 1944. године. На путу су сретали бугарске јединице које су се повлачиле ка Бугарској, посебно око Беле Паланке и Пирота, а наилазили су и на бугарске тенковске колоне Панцер IV тенкова и тешке артиљерије која се повлачила из Југославије ка бугарској граници. Пуковник Бејли сведочи и о извлачењима оклопних возила и тенкова поред пута; реч је о возилима која су била оштећена у недавним борбама.³¹ Посебно је у свом извештају подвукао чињеницу да све до Ниша нису наишли ни на једну једину војну колону партизанских јединица, нити их је на предратној граници неко зауставио ради провере. Целокупно обезбеђење пута до Ниша било је под контролом бугарских снага, које су имале неколико контролних пунктова дуж руте на којима су проверили исправе и дозволу за пут чланова мисије. Бугарске јединице су престале да се уочавају тек на улазу у сам Ниш, али ни ту још није било партизанске контроле. Бејли у извештају напомиње да су видели једну цивилну возну композицију, на обновљеној рути Пирот–Ниш, која је 28. новембра поново успостављена.

Савезничка војна мисија је ушла у Ниш и решила да остане ту до наредног дана, како би се њени чланови окрепили и сутрадан се, преко Приштине, запутили у Косовску Митровицу и Трпечу. У граду су остварили сусрете с партизанским официрима, којима су показали исправе (посебно оне добијене од Црвене армије) и информисали их о планираном циљу путовања. Тада је договорено да се мисији придружи један пар-

30 TNA FO371/48851, Report on Attempted Visit to Trepca Mines at Kosovska Mitrovica.

31 У питању су биле борбе између дојучерашњих савезника, бугарских трупа и Немаца који су се повлачили из Ниша. Интересантно је да су бугарски тенкови учествовали на обе стране у сукобу, јер се у Нишу налазила немачка школа за обуку бугарских тенкиста, тако да су град Ниш Немци бранили и бугарском ратном техником. Видети више: Bojan Dimitrijević, *Modernizacija i intervencija, Jugoslovenske oklopne jedinice 1945–2006*, (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2010), 14–36; Kaloyan Maytev, *The armoured Forces of the Bulgarian Army 1936–1945*, (Warwick: Helion, 2015), 353–370.

тизански официр, који би служио као водич и истовремено представљао пратњу. На позив градске управе Ниша, посетили су (привремено) седиште града, где су били смештени за ту ноћ. При том су се двојица британских официра одвојила од групе, како би сагледали размере штете од недавног савезничког бомбардовања железничке станице, и како би опсервирани град, свакако у склопу обавештајног деловања.³²

У 16 часова је у просторију где су били смештени официри ушао политички комесар 13. корпуса НОП Василије Смајевић.³³ Његово име се у извештају наводи као *Vasilije Zmajevitch of Vranje*. Он је, како се наводи у извештају, веома „арогантним тоном“ напао савезничку војну посматрачку мисију и ушао у вербални сукоб с пуковником Бејлијем, који је у том тренутку био највиши по чину међу свим официрима присутним у просторији.

Након што су га гости информисали о разлозима посете и плану да оду у Трепчу и Косовску Митровицу, и након дискусије са свим присутним члановима савезничке мисије, укључујући и потпуковника Црвене армије Ф. Комисарова, који је подржао аргументе пуковника Бејлија, Смајевић је саопштио савезничким официрима да су њихове исправе неадекватне и да је том посетом тешко повређен суверенитет „Нове Ју-

---

32 Ниш је током Другог светског рата бомбардован неколико пута од Немаца 1941. године, и више десетина пута од англоамеричких савезника и свакако је по броју бомбардовања предњачио међу градовима у Србији. Посебно је тешко била гађана железничка инфраструктура у граду, укључујући железничку станицу и заводе за поправку. Последње бомбардовање је извршено 18. октобра 1944. године и то четири дана након ослобођења града од Немаца. Видети више: <https://nisvesti.rs/oziljci-rata-slike-nisa-nakon-oslobodjenja-1944-godine/> (датум приступа 28. 11. 2022).

33 Василије Смајевић (1913–1973) био је предратни члан КПЈ, у чије је редове ступио као студент права у Београду. Био је један од комунистичких првака у подизању устанка на југу Србије 1941. године и након његовог слома, остао је у малобројним партизанским одредима у том делу Србије. Био је политички комесар Топличког партизанског одреда, а затим учествовао у штабовима неколико других мањих партизанских јединица на југу Србије. Приликом продора партизанских снага у Србију и преласка дела јединица ЈВуО на југ у лето 1944. године, постаје политички комесар новоформираног 13. корпуса НОП. Након рата завршио је високе војне школе и обављао је штабне дужности до пензионисања 1953. године у чину генерал-мајора ЈНА. Након тога је биран за посланика у више сазива републичке и савезне Скупштине, а био је посебно активан у ЦК СКС и СУБНОР-у, чији је био и потпредседник. Смајевић је потписао акт о оснивању Института за савремену историју у Београду. Носилац је неколико веома високих, претежно војних одликовања у СФРЈ.

гославије“.³⁴ Није одговорио на аргументе саговорника да су они савезничка мисија у Бугарској, чије се јединице боре на територији Србије уз партизанске јединице, управо у зони деловања на Косову и Метохији (ослобођено 22. новембра) и простору Рашке (Нови Пазар је ослобођен 30. новембра у садејству партизанских и бугарских јединица).³⁵

Комесар Смајевећ је одсечно саопштио да се партизанске јединице једине боре на територији Србије, што је изазвало протест совјетског официра, те да је једина легитимна власт у Србији партизанска, да би потом наредио целокупној савезничкој делегацији, под претњом затвора, да хитно, без одлагања, напусти територију Југославије.³⁶ Такође, саопштио им је да не смеју да се заустављају нигде до преласка границе с Бугарском и нагласио да им се посебно забрањује „контакт са цивилним становништвом“. Смајевећ им није допустио да телефонски комуницирају ни с Београдом и тамошњом британском мисијом у Југославији, нити са Савезничком контролном комисијом у Софији.

Политички комесар Смајевећ је подвукао да ниједан савезнички официр не сме више да ступи на тло ослобођене Југославије без претходне сагласности нових власти у Београду, понављајући да је и тада најстроже забрањено контактирање с локалним становништвом и кретање без партизанске пратње. То је изазвало доста оштру расправу између Смајевећа и пуковника Бејлија, који је узвратио да „ако већ администрација маршала Тита придаје толико велики значај исправној процедури која се

34 Тако у изворнику. Карактеристично је да није коришћено ни једно од два имена Југославије која су била званично или полузванично међународно прихваћена: Краљевина Југославија или Демократска Федеративна Југославија (назив који је усвојен на другом заседању АВНОЈ-а 1943. године, а који су користили у интерној употреби нове, комунистичке власти). Видети више: Љубодраг Димић, *Историја српске државности*, књига 3: *Србија у Југославији*, (Нови Сад: САНУ/Беседа, 2001), 283 и даље.

35 Иначе, у *Хронологији ослободилачке борбе народа Југославије 1941–1945.* наводи се да је сам рудник Трепчу код Звечана заузела партизанска 10. српска бригада 22. дивизије, и да га је неоштећеног ослободила од јединица 999. немачког пука. У ослобођењу Косовске Митровице је учествовала бугарска Тенковска бригада, а уз њу и јединице партизанске 12. српске бригаде. *Хронологија ослободилачке борбе народа Југославије 1941–1945.* (Београд: Војно-историјски институт, 1964), 1019–1020.

36 Тврдња да се партизанске јединице једине боре на територији Србије била је сасвим претерана и ни на који начин није одговарала чињеничном стању на терену, јер су јединице Црвене армије управо добиле Батинску битку на Дунаву (11–18. новембар) заједно са партизанским снагама и бугарским и румунским јединицама, а бугарске јединице су учествовале и у ослобођењу Хрватске маја 1945. године.

примењује између суверених држава, онда је време да прихвати одговарајућу британску дипломатску мисију у Београду³⁷.

Додатно продубљивање тензија изазвао је повратак двојице британских официра из обиласка града (пуковника Бланта и поручника Самерса), као и чињеница да су они током обиласка града комуницирали с локалним становништвом, па им је у тим контактима у руке дато једно писмо на енглеском језику, насловљено на британске савезнике. Писмо им је предала неименована жена и у њему је стајао апел за помоћ за „две стотине лојалних југословенских официра и њихове породице“. Писмо није било потписано нити је у њему било наведено име примаоца, али је тон био такав да је очигледно био уперен против нових, комунистичких власти.

Вест о примању таквог писма додатно је погоршала ситуацију за савезничку посматрачку мисију, па су њени чланови морали да предају писмо комесару Смајевићу који је на томе категорички инсистирао. Он се са своје стране обавезао да ће им доставити своју одлуку о протеривању савезничке мисије и у писменој форми, што је и учинио око 17 часова.

У писменој наредби о протеривању наведено је да „господа: пуковник Блант (Британац), пуковник Бејли (Британац), поручник Самерс (Р.А.Ф.), совјетски потпуковник Комисаров - Фјодор Михајлович - два британска возача и три бугарска војника не поседују одобрење државних власти ДФЈ за улазак у земљу и посету Косовској Митровици, нити имају дозволу за инспекцију рудника Трепча“, те морају без одлагања да напусте Југославију. Вреди напоменути да наредбу није потписао сам Смајевић, већ двојица његових помоћника, од којих се у име команданта града Ниша потписао Драгослав Петровић Горски,³⁸ предратни коњички потпоручник који се 1941. придружио партизанима а 1953. године је проглашен народним херојем.

---

37 Овде је Бејли алудирао на отезање нових власти у Београду да дозволе поновно отварање британске амбасаде у Београду и одлагање доласка амбасадора Ралфа Стивенсона који је од 1943. године био акредитован код Владе Краљевине Југославије у емиграцији.

38 Драгослав Петровић Горски (1919–1996) био је предратни официр Краљевине Југославије који је пришао партизанском покрету 1941. године и био је од 1942. године командант више партизанских одреда на југу Србије. Након ослобођења Ниша постаје његов командант, да би ускоро отишао за заменика команданта Београда. Био је начелник Војногеографског института и Катедре географије на Војној академији. Пензионисан је 1979. године као помоћник начелника Генералштаба ЈНА, у чину генерал-пуковника. Носилац је неколико највиших војних одликовања СФРЈ. *Narodni heroji Jugoslavije II*, ur. Petar Kačavenda, Dušan Živković, (Beograd, Podgorica: Partizanska knjiga, Narodna knjiga, Pobjeda, 1982), 95.

Горски је у непосредном разговору са члановима савезничке мисије и Бејлијем покушао да ублажи тон Смајевића уз напомену да „они нису хтели да буду неучтиви према Британцима или Русима, али је реч о високим принципима и питању које дубоко погађа суверенитет и неповредивост југословенске државе, па су стога били приморани да од овог инцидента направе пример за углед“. Занимљиво је Бејлијево запажање да комесар није ометао свог подређеног док је износио то објашњење, „али ничим није ни показао да је сагласан са оним што је изговорено“.

Совјетски потпуковник је био затечен самим поступком Смајевића и у потпуности је подржавао Бејлијеву аргументацију о сврси мисије која је путовала унутар подручја бугарског деловања у сарадњи с партизанским јединицама. Оценио је понашање Смајевића као „непријатељско, што се никако не може толерисати од једног савезника“. Потпуковник Комисаров је у расправи са Смајевићем посебно истицао да партизанских снага уопште нема на потезу од предратне границе до Ниша, и притом је тражио од партизанског комесара да прецизно објасни где се та граница и налази.

Савезничка војна мисија је након уручења писмене наредбе одмах напустила Ниш и вратила се у Софију. Није јој додељена партизанска пратња до границе. У извештају пуковник Бејли посебно наглашава да опет до југословенске границе нису видели ни једног јединог партизанског војника, а да су бугарске трупе обезбеђивале целокупну трасу пута, с обе стране предратне границе.

Пуковник Бејли је оценио да је наредба о њиховом протеривању дошла с „неког много вишег места“ у Београду, што објашњава оштар и непоколебљив став Смајевића, као и забрану да телефонском везом контактирају Београд. Био је чврсто уверен да потпуковник Комисаров није ни на какав начин био укључен у протеривање мисије из Ниша, али је оставио могућност да су совјетски представници у Савезничкој контролној комисији ипак благовремено упозорили југословенску страну о намери да се посети рудник Трепча. Бејли је оценио да је разлог забране била „жеља да се спречи да се било који непристрасни савезнички официр креће по Југославији и објективно извести о унутрашњим условима у тој земљи.“ Исто тако је истакао да је Косовска Митровица тек одскора под контролом нових југословенских власти, те да оне у том подручју

„још спроводе локална прилагођавања како би обезбедиле учвршћивање сопствених позиција“.³⁹

Вредан историјски доказ јесу и опште информације о стању духа у ослобођеном Нишу, забележене током краткотрајне и силом прекинуте савезничке посете. Из контаката с многобројним цивилима с којима су имали прилике да се сретну у Нишу, британски официри су, како наводи Бејли у извештају, закључили да њих највише занима питање када ће остале савезничке снаге да дођу на територију Србије. Ту једнодушно изражену стрепњу и ишчекивање Бејли је оценио као жељу да се очувају „локална демократска права и интереси“, а сам је додао и да би то послужило као противтежа руском утицају, иако није уочено значајније присуство трупа Црвене армије на том подручју.

У извештају се даје и опис нових партизанских униформи код којих доминира италијански стил, уз оцену да су квалитетније од униформи предратних југословенских официра, и напомену да само нижи партизански чинови носе британске униформе. Видели су и доста жена у униформама.

Извештај упућује и на почетак политичке индоктринације у ослобођеном Нишу, што се огледало у пропаганди кроз обавештења, плакате, објаве и слично. Сав тај материјал је изразито левичарски обојен и у њему се величају само партизански покрет и СССР, а нема ни помена о осталим савезницима. Такође, у граду није могуће користити цивилни поштански саобраћај, док војни несметано функционише. У граду су видели мноштво застава са црвеним петокраким звездама, али Бејли посебно наглашава да су у питању српске, а не југословенске заставе (са црвено/плаво/белим распоредом боја).

Као посебан део извештаја стоји напомена пуковника Бејлија да га представници партизанских власти вероватно нису препознали, те да то није могло да се узме као разлог за протеривање мисије из Ниша.

Након повратка у Софију, Бејли је поднео веома детаљан извештај у коме је предложио и какав би одговор требало упутити као реак-

---

39 Показало се да је та процена била веома реална, пошто су управо у том тренутку спроведене ликвидације политичких и класних неистомишљеника у Косовској Митровици, где је по налогу партизанских власти ликвидиран већи број лица (186), а од којих је један број током рата радио у руднику Трепча, или су та лица била за њега на неки начин везана. Видети више: Државни архив Србије (ДАС), Фонд БИА. Списак стрељаних лица Косовска Митровица /преко архиве „Државне комисија за тајне гробнице убијених од септембра 1944“/. Исто тако: <http://www.otvorenaknjiga.komisija1944.mpravde.gov.rs/#00> (датум приступа 26. 11. 2022).

цију југословенским властима (недостајући Анекс Д), али до те реакције није дошло. У доступној преписци између британског Министарства рата и Форин офиса, која носи датум од 6. јануара 1945. године, видимо да војска захтева да се о инциденту обавести бригадир Маклин у Београду, како би од југословенских власти затражио извињење зато што британским стручњацима није био дозвољен приступ руднику Трепча, који је у власништву британске компаније. Форин офис је, међутим, одбио да се тражи извињење од Тита по том основу, истичући да је британска делегација морала да пре поласка до рудника Трепча тражи југословенску сагласност, те да није ни требало да буде упућена без такве дозволе из Београда. Једино у чему се Форин офис сложио с предлогом војске јесте да о том догађају треба обавестити Фицроја Маклина. Тај допис је потписао сер Ајвор Пинк (Ivor Pink) (1919–1966), потоњи британски амбасадор у Мађарској.

***

Однос власти нове Југославије према савезничким мисијама у времену ослобођења Србије и других делова Југославије може се пратити од почетка тих операција у септембру месецу 1944. године. Тада је свим америчким и већини британских официра у партизанским штабовима ограничено кретање. Британске и мисије САД у Словенији стављене су у неку врсту кућног притвора, а био им је ограничен сваки контакт с партизанским командама код којих су били акредитовани. Надзор над њиховим кретањем и контактима био је до крајњих граница појачан. Они више нису могли да прикупљају никакве обавештајне податке, ни од локалног становништва, нити од заробљених Немаца, а није им био омогућен ни контакт са спасеним савезничким пилотима.⁴⁰

О томе су Војска САД и генерал Донован известили и председника САД Френклина Д. Рузвелта (Franklin Delano Roosevelt), наводећи да Тито захтева да се надаље све савезничке мисије по Југославији могу кретати само по његовој изричитој дозволи. Ипак, дипломатија САД није на то реаговала, сматрајући да Југославија не представља поље виталних америчких интереса.⁴¹

Још драстичнији пример се одиграо на територији ослобођене Србије, када је начелник Генералштаба НОВЈ, генерал Арсо Јовановић,

40 Николић, *Савезници и покрети отпора*, 334.

41 Војислав Павловић, *Од монархије до републике*, (Београд: Клио, 1998), 247.

забрањено улазак у тек ослобођени Београд америчкој војној мисији све до 27. октобра (град је у потпуности ослобођен до 20. октобра), како њени припадници не би могли да буду очевици обрачуна с класним непријатељем. То је изазвало врло оштру реакцију америчких војних власти, на коју је Тито одговорио преко британског официра за везу Ф. Маклина, оптужујући војску САД да и даље има своју посматрачку мисију код генерала Михаиловића, коју је предводио пуковник Роберт Макдавел (Robert McDowell). Југословенска страна је пребацивала Америци дволичност и мешање у унутрашње ствари Југославије, као и да је слањем своје мисије „само разбуктала грађански рат у земљи“.⁴²

Посебно је лоше прошао поручник Војске САД Елсворт Крамер (Ellsworth Kramer), који се септембра 1944. године налазио у штабу пуковника ЈВуО Драгутина Кесеровића. Снаге под његовом командом су ослободиле Крушевац 9. октобра 1944. године, а Крамер је оставио ретко сведочење о грађанском рату између два покрета отпора у Србији, када су га (крајем септембра) напале партизанске јединице код села Дренова, где је био сведок страшних партизанских злочина над осморицом цивила, који су „мучени до смрти“, што је он овековечио својим фотоапаратом. Крамер је оставио и сведочење да је том приликом чуо од заробљених партизана да имају стриктна наређења да убију или заробе америчке офицере међу снагама ЈВуО. Навео је да је ту наредбу издао генерал и потоњи народни херој Љубо Вучковић, тада командант Друге пролетерске дивизије.⁴³

Након уласка партизанских јединица у већ ослобођен Крушевац, поред знатног дела припадника јединица ЈВуО, ухапшен је и поручник Крамер и под контролом Црвене армије пребачен у Софију, где је ослобођен 17. октобра, и то тек након интервенције САД.⁴⁴

Даље поступање британске стране у вези с Трепчом

Одмах након неуспелог покушаја извиђања стања у тек ослобођеном руднику Трепча, који је предводио пуковник Бејли, Влада Велике Британије је почетком јануара 1945. године хтела да пошаље другу војну истраживачку мисију. Ту мисију је према прелиминарним плановима требало да предводи мајор Хеч (Hatch), који је такође пре рата радио у *Трепча мајнс лимитед*, али је онда тај предлог повучен на захтев обавештајних кругова. На такав став највероватније је утицао бригадир

42 Николић, *Савезници и покрети отпора*, 335–338.

43 Момчило Павловић, „Очевидца грађанског рата“, *Историја 20. века* 1/2007, 173.

44 *Исто*, 182–183, Николић, *Савезници и покрети отпора*, 348.

Фицрој Маклин као изасланик код Тита, који је до почетка 1945. године представљао британске интересе (и војне и дипломатске) у Београду. Он је тражио да се то питање не покреће, јер је мајор Хеч током рата био официр за везу код Југословенске војске ван Отаџбине, на Блиском истоку, како Тито не би можда био увређен таквим персоналним решењем.⁴⁵

С друге стране, британско-амерички рударски магнат, сер Честер Бити, који се налазио на челу Трепче до окупације 1941. године, последњих дана децембра 1944. године се срео с председником Владе Краљевине Југославије, Иваном Шубашићем.⁴⁶ Том приликом му је Шубашић пружио уверавања да ће рудник бити убрзо опет отворен. Такође је пренео да АВНОЈ и Тито неће ни на који начин угрозити британске интересе на простору Југославије. При том је бивши бан Хрватске посебно истакао добру сарадњу коју је успоставио с Титом, након два споразума која су потписали у другој половини 1944. године, на Вису и у Београду.⁴⁷

До тог састанка је дошло на захтев Честера Битија, након неуспешног покушаја Бејлијевог путовања до Трепче. Могло би се закључити да је сам тај покушај предузет по налогу британских власти, а под утицајем рударске компаније. На такав закључак упућује и чињеница да је Честер Бити током рата обављао улогу неформалног личног саветника Винстона Черчила за снабдевање сировинама.⁴⁸

До значајних промена долази након састанка бригадира Маклина и Јосипа Броза Тита у Београду 15. јануара 1945. године, када је једна од тема разговора био рударски концерн Трепча. Југословенске власти су након ослобођења рудника поставиле привременог управника, инжењера Владимира Оровића, некадашњег запосленика британске компаније *Трепча мајнс лимитед*, специјализованог за железничку инфраструктуру у рудницима. Тито је у том разговору подвукао да никакве национализације британске имовине неће бити, а да је АВНОЈ крајем новембра донео

45 TNA FO371/14360/R389/104, Telegrami decembar 1944 – januar 1945.

46 Треба напоменути да се Честер Бити доводи у везу с британском СОЕ још 1940. године. У септембру 1940. године је званично одобрено субвенционисање Земљорадничке странке, па су почеле да теку месечне уплате у износу од по 4.000 фунти, преко једног фиктивног предузећа, које је у ту сврху основано уз помоћ Честера Битија. SOE Archives File (AD/S.1) HD/F.34.4. Наведено према: William Mackenzie, *The Secret History of SOE: The Special Operations Executive 1940–1945*, (London: St Ermin's Press, 2002), 104–105.

47 TNA FO371/148851/92/1945, Zapisnik sa sastanka Čester Biti – Šubašić, 29. decembar 1944.

48 <https://www.mininghalloffame.org/hall-of-fame/sir-alfred-chester-beatty> (датум приступа 16. 11. 2022).

привремени правни основ на коме рудници широм земље могу да наставе с радом под привременом државном управом, без улажења у власничку структуру сваког рудника. Тито се сагласио да британска страна пошаље једну особу која би извршила инспекцију рударских постројења у Трепчи, обећавајући да ће југословенска страна том приликом пружити сву потребну помоћ.⁴⁹

Након тог разговора с Титом, бригадир Маклин је сугерисао да се за тај задатак изабере неко лице које би било по вољи партизанских власти, и да се никако не шаљу особе које су на било који начин сарађивале са ЈВуО или Владом Краљевине Југославије у емиграцији.

Из Београда Маклин убрзо (у фебруару 1945) шаље и први тајни меморандум о стању у Трепчи до краја 1944. године, који је сачињен на темељу исказа бивших радника рудника и њихове процене немачке експлоатације руде током рата. Посебно је напоменуто да је меморандум урађен без знања партизанских власти у земљи. Интересантно је да је том извештају претходила слична процена са ознаком тајности америчке обавештајне службе ОСС, упућена британским савезницима из Београда, па би се могло претпоставити да су подаци дошли из истог или блиског извора. У оба извештаја износе се технички подаци везани за стање рудника и осталих постројења, као и процена извађене руде током ратних година под немачком управом.⁵⁰

Иако је деловало да ће ствари око посете Трепчи кренути узлазном путањом, Честер Бити у име своје компаније ургира крајем априла 1945. године код британских власти да се коначно дозволи улазак једног његовог поверљивог стручњака у Југославију. Његов избор био је инжењер Џејмс Џексон (James Jackson), који је и пре рата водио послове у руднику Трепча и био је веома добро упознат с рударским постројењима код Косовске Митровице и у руднику Злетово. Британском ургирању код југословенских власти убрзо су се прикључиле и власти САД, нарочито наглашавајући да су савезничким ратним напорима неопходни ресурси, посебно зато што је наступила глобална несташица оловне руде.⁵¹

Југословенске власти су визу Џексону издале тек 18. маја, више од три месеца након што се Тито обавезао да ће посета бити омогућена.

49 TNA FO371/14360/R1145/1945, Izveštaj brigadira Maklina o susretu sa Titom, 14. januar 1945.

50 TNA FO371/148851/3959/104/92, Tajni izveštaj OSS o Trepči od 4. februara 1945. i izveštaj Forin ofisa od 7. marta 1945.

51 TNA FO371/48852/R7358, Pismo Čestera Bitija od 24. aprila 1945. godine.

Џексон је стигао у Београд тек у првој половини јуна 1945. године. Ту га је примио министар рударства ДФЈ Бане Андрејев (1915–1990), и обавестио га да му је омогућен пут, уз додељивање неизбежне пратње. Џексон одлази у организовану посету Трепчи и издвојеном руднику Злетово у Македонији 18. јуна 1945. године. Већ 26. јуна 1945. године саставља веома опширан извештај о ономе што је видео на терену. Оно што је изненадило дипломатске представнике Велике Британије и САД у Београду, било је писмено сведочење да се сва руда олова која је заостала иза Немаца сада прерађује и шаље у СССР, често приручним транспортним средствима, у недостатку возне инфраструктуре.⁵²

У извештају се даје и приказ стања путне инфраструктуре на југу Србије и у Македонији. Тако се наводи да се на потезу Краљево – Косовска Митровица налази чак 26 срушених челичних мостова и пет урушених железничких тунела. На траси пруге Косовска Митровица – Скопље, срушена су 22 челична моста и урушено пет железничких тунела. И поред тога, саобраћај је омогућен коришћењем приручних прелаза и војним камионима. Први путни правац који је доведен у оперативно стање био је и најважнији за поновно успостављање рада рудника, пут Косовска Митровица – Обилић, јер је њиме поново почео да се у рудник допрема угаљ, који је био неопходан за покретање производње.

Џексон је оставио и сведочење о оштећењима на пратећим погонима рудника која су настала као последица ранијег британског бомбардовања, али је навео да су та оштећења мањег обима и допуштају могућност брзе поправке. У извештају се посебно истиче и похара рудника и одношење покретне имовине, што је наступило у кратком интервалу након ослобођења од немачке војске, а пре успостављања партизанске власти на терену.

Општа оцена у извештају је да су рударска постројења током немачке ратне управе у значајној мери истрошена претераном употребом и неодржавањем, али да су већим делом и даље употребљива. Наводи се да су Немци искориштавали рудник у складу са основним правилима рударске струке, мада су највише експлоатисали најбогатије и најдоступније жиле, али да нису улагали ништа преко онога што су затекли и да није обнављана опрема која се користила у рударском комплексу. Немачка експлоатација рудника и пратећих постројења током окупације била је константна, али није никада досегла ниво производње из времена пре

52 TNA FO371/48853/R11620, Izveštaj inženjera Džeksona od 27. juna 1945. godine (uz napomenu da pojedini segmenti tog izveštaja nisu još dostupni istraživačima).

априла 1941. године. Наводи се да су све залихе резервних делова развучене и искоришћене за потребе немачке ратне индустрије.

Џексон у свом извештају износи и прве утиске о стању у руднику који су, по одласку Немаца, водиле југословенске власти. Истиче да је производња обновљена уз коришћење приручних средстава, а посебно наглашава пожртвованост стотинак предратних радника у обнављању производње. Они су, како наводи Џексон, својим знањем и уз испољену велику храброст, успели да спрече тежу поплаву на нижим хоризонтима рудног копа и да организују рад у руднику и даљу прераду руде.

Извештај садржи и податке о организацији рада под државном управом у руднику Трепча. Поред плаћених радника који су запослени на дужи или краћи рок, доведена је и неплаћена радна снага коју чине немачки ратни заробљеници и Југословени, „сарадници окупатора“. Џексон указује да је рад плаћених радника у руднику и у пратећим погонима организован по узору на СССР, тако да радници учествују у управљању и такмиче се у „ударничком раду“, постижући, како наводи, „абнормалне“ радне учинке, за које добијају материјалне бонусе и нематеријалне подстицаје и похвале. Он при том напомиње да му није јасно како би у таквим околностима могли да се реализују интереси приватног индустријског капитала.

У исто време амбасада Велике Британије у Београду шаље одвојену анализу ситуације у земљи у којој се наводи да ће ипак, и поред Титовог уверавања из јануара те године, вероватно наступити национализација свих рудника на територији Југославије. Тој оцени амбасаде претходило је сазнање да су у Југославију стигли и стручњаци за рударство из СССР-а.⁵³

До национализације рудника ће доћи 1946. године, а ликвидација британског друштва *Трепча мајнс лимитед* биће спроведена 1948. године. Трепчи ће бити придодати још неки рудници и окна, а с временом и бројна постројења и прерађивачки погони широм Косова и Метохије, што ће све заједно представљати привредну целину под називом „Рударско-металуршко-хемијски комбинат олова и цинка – Трепча“.

Уместо закључка

Велика Британија је на различите начине била присутна у политичком, јавном и економском животу Србије од прве половине XIX века. Посебан значај за развој тих односа од прве половине XX века представљала

---

53 TNA FO371/48853, Dokument bez broja od 30. juna 1945.

је економска сарадња која је била понајвише видљива кроз британске инвестиције у Краљевини СХС/Југославији, од којих је највеће било улагање у рудник Трепча код Косовске Митровице. Штитећи своје интересе, Велика Британија је током већег дела рата подржавала оба покрета отпора у окупираној Краљевини, да би потом, опет сагледавајући своје интересе, жртвовала један (и једини легитиман) покрет отпора, препуштајући Краљевину Југославију совјетској сфери утицаја.

У таквим околностима, крајем 1944. године, уз наредбу из врха британске политике (остаје само упитно да ли је иницијатор био економски део Владе Велике Британије или сам рударски магнат Честер Бити, мада постоји и могућност да је реч о заједничкој иницијативи), СОЕ организује крајње ризичну посету савезничке делегације руднику Трепча, који је тек који дан раније био ослобођен. Покушавши да ту посету организују под суштинском командом пуковника Бејлија, без знања нових власти у Југославији, савезници су у Нишу доживели дебакл: њихова делегација је протерана. Локални представници нових југословенских власти потпуно су се оглушили о уобичајену савезничку праксу и пренебрегли све дипломатске манире које налаже карактер савезничке мисије. Тачно је да је мисија била базирана на помало натегнутом, мада у основи исправном тумачењу Споразума о примирју између Сједињених Америчких Држава, Уједињеног Краљевства и Совјетског Савеза с једне, и Бугарске с друге стране (нарочито члана 11 тог споразума), али је чињеница да ју је упутила Савезничка контролна комисија са седиштем у Софији, надлежна за Бугарску и њене оружане снаге, које су се у том тренутку налазиле и на више фронта против Немаца на територији Југославије.

Нема сумње да би одобрење југословенских власти (било оних у Београду, било самог председника Владе Краљевине Ивана Шубашића) било пожељно, али је британска страна одлучила да га не тражи. Томе су допринели како хитност мисије и стратешки значај рудника Трепча, тако, по свему судећи, и покушај Лондона да у тренутку очигледних превирања и неизвесности напречац стекне извесну предност на терену, не би ли боље заштитио своје интересе, не само економске. Покушај ипак није уродио плодом.

Како је то питање било од великог значаја за Велику Британију, али онда и за САД (због недостатка руде олова), сам Тито је почетком јануара прихватио да британска мисија посети Трепчу. Услед захлађења односа око Трста, али и чињенице да је рад рудника обновљен под југословенском контролом а преостала руда ишла у СССР (јер је и Совјетима недостајала руда олова, неопходна за потребе војне индустрије), визе и

остале дозволе су издате тек у јуну месецу 1945. године. Тада је друга британска мисија посетила рудник Трепча (и Злетово). Инжењер Џексон је, уз стални југословенски надзор, темељно анализирао ратну производњу под немачком управом, стање рудника и постројења за прераду руде, али је стигао и да оцени нову, југословенску управу у руднику и проблеме који су настали у вези с производњом и транспортом руде, која је у целости одлазила за СССР. Иако је Тито дао уверавања да рудник неће бити национализован, одлука о национализацији донета је и спроведена већ наредне, 1946. године.

Резиме

Први покушај опсервације рударског комплекса Трепча предводио је шеф економског одељења савезничке мисије Велике Британије у Софији, пуковник Вилијам Бејли, који је, као истакнути припадник британске тајне службе СОЕ, највећи део рата (1942–1944) провео на челу или саветничком месту британске војне савезничке мисије при ЈВуО, у штабу ђенерала Драгољуба Михаиловића. Опширан извештај о тој мисији, који носи ознаку највишег степена тајности, баца ново светло на прилике у Нишу и околини у данима по ослобођењу 1944, као и на понашање високих партизанских официра.

Британски војно-дипломатски представници у Београду наставиће да се интересују за ово питање, па ће лично Јосип Броз Тито у јануару 1945. године одобрити посету нове британске мисије, али ће та посета бити реализована тек у јуну. У извештају о посети рудницима Трепча и Злетово (у Македонији), британски инжењер Џексон анализирао је затечено стање и известио о степену експлоатације и о оштећењима насталим током рата, указујући да је обновљена производња у целости намењена ратним потребама СССР-а.

Sources and Literature

- Državni arhiv Srbije (DAS). Fond BIA
- The National Archives London (TNA). Foreign Office (FO), 371 (Yugoslavia)
- Aleksić, Dragan. *Privreda Srbije u Drugom svetskom ratu*. Beograd: Institut za noviju istoriju INIS, 2002. (Cyrillic)
- Antić, Čedomir. *Velika Britanija, Srbija i Krimski rat 1853–1856*. Beograd: Zavod za udžbenike, 2004. (Cyrillic)

- Barker, Elizabeth. *Britanska politika na Balkanu u Drugom svjetskom ratu*. Zagreb: Globus, 1978.
- *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji: godišnji izveštaji britanskog poslanstva u Beogradu*. Knj. 1 (1921–1930) i Knj. 2 (1931–1938), prir. Živko Avramovski. Beograd: Arhiv Jugoslavije; Zagreb: Globus, 1986.
- *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji: godišnji izveštaji britanskog poslanstva u Beogradu*. Knj. 3, (1939–1941), prir. Živko Avramovski. Beograd: Arhiv Jugoslavije, 1996.
- Dimić, Ljubodrag. *Istorija srpske državnosti, knjiga 3: Srbija u Jugoslaviji*. Novi Sad: SANU/Beseda, 2001. (Cyrillic)
- Dimitrijević, Bojan. *Modernizacija i intervencija. Jugoslovenske oklopne jedinice 1945–2006*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2010.
- Đonović, Jovan. „Moje veze s Dražom Mihailovićem sa Srednjeg i Bliskog istoka i Severne Afrike“. *Glasnik SIKD Njegoš 1/1958*, 41–65. (Cyrillic)
- *Foreign relations of the United States diplomatic papers, The Conferences at Cairo and Tehran, 1943*. Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1961.
- *Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941–1945*. Beograd: Vojno-istorijski institut, 1964. (Cyrillic)
- *Jugoslovensko-britanski odnosi*, ur. Petar Kačavenda. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1988.
- Kostić, Veselin. *Britanija i Srbija: kontakti, veze i odnosi 1700–1860*. Beograd: Arhipelag, 2014.
- Ković, Miloš. *Dizraeli i Istočno pitanje*. Beograd: Clio, 2018. (Cyrillic)
- *La France et la Serbie: les défis de l'amitié éternelle: Hommage au 180e anniversaire des relations diplomatiques franco-serbes*, ur. Aleksandra Kolaković, Saša Marković. Beograd: Institut za političke studije, 2021.
- Maytev, Kaloyan. *The Armoured Forces of the Bulgarian Army 1936–1945*. Warwick: Helion, 2015.
- Mackenzie, William. *The Secret History of SOE: The Special Operations Executive 1940–1945*. London: St Ermin's Press, 2002.
- Milikić, Ratimir. *Državni udari u istoriji Srbije*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, Čigoja štampa, 2022. (Cyrillic)
- Milikić, Ratimir. „Evakuacija britanskog poslanstva iz Boke Kotorske u aprilu 1941. godine“. *Istorija 20. veka 1/2023*, 83–98.
- *Narodni heroji Jugoslavije II*, ur. Petar Kačavenda, Dušan Živković. Beograd, Podgorica: Partizanska knjiga, Narodna knjiga, Pobjeda, 1982.
- Nikolić, Kosta. *Saveznici i pokreti otpora u Jugoslaviji 1941–1945*. Beograd: Zavod za udžbenike, 2009. (Cyrillic)
- Pavlović, Momčilo. „Očevidac građanskog rata“. *Istorija 20. veka 1/2007*, 167–184. (Cyrillic)

- Pavlović, Vojislav. *Od monarhije do republike*. Beograd: Klio, 1998. (Cyrillic)
- Rastović, Aleksandar. *Englezi i Balkan 1837–1914*. Beograd: Zavod za udžbenike, 2015. (Cyrillic)
- Slavković Mirić, Božica. *Političke, ekonomske i kulturne prilike na Kosovu i Metohiji 1929–1941*. Beograd: Prosveta, Princip, 2018. (Cyrillic)
- Smart, Nick. *Biographical Dictionary of British Generals of the Second World War*. Barnesley: Pen & Sword, 2005.
- Sretenović, Stanislav. *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2008. (Cyrillic)
- Vilijams, Heder. *Padobranci, patrioti i partizani*. Beograd: Nolit, 2009. (Cyrillic)

- <https://avalon.law.yale.edu/wwii/bulgaria.asp> (datum pristupa 11. 11. 2022)
- <https://niskevesti.rs/oziljci-rata-slike-nisa-nakon-oslobodjenja-1944-godine/> (datum pristupa 22. 11. 2022)
- <https://www.mininghalloffame.org/hall-of-fame/sir-alfred-chester-beatty> (datum pristupa 16. 11. 2022)
- <http://www.otvorenaknjiga.komisija1944.mpravde.gov.rs/#00> (datum pristupa 26. 11. 2022)

Summary

Ratomir Milikić

TWO BRITISH MISSIONS AT THE TREPČA MINES: CONTRIBUTIONS TO THE UNDERSTANDING OF 1944–1945 BRITISH POLICY TOWARDS YUGOSLAVIA

Abstract: The paper explores two British missions in Serbia between December 1944 and June 1945, unknown until now. The purpose of both missions was to protect British interests by surveying the state of the Trepča mining complex in Kosovo and Metohija once the war operations were over. A majority stake in the Trepča lead-zinc mines was held by the British company Trepca Mines Limited owned by a mining magnate, Sir Alfred Chester Beatty. The two missions unveiled not only the importance of Trepča for the war effort of the Allies (as the need for lead ore had increased), but also the manner in which the new communist authorities in the Democratic Federative Yugoslavia treated the foreign capital in the country. The documents used in the paper are kept by the U.K. National Archives (TNA) in London.

Keywords: Trepča, William Bailey, Josip Broz Tito, Chester Beatty, Yugoslavia, Kosovo and Metohija

The first attempt to survey the Trepča deposits was led by Colonel William Bailey, principal of the Trade and Industry Division of the Allied Control Commission in Sofia, Bulgaria (British Section). From 1942 to 1944, Bailey, a prominent member of the Special Operations Executive (SOE), a secret British intelligence agency, was the head or political advisor of the British Military Mission with the Yugoslav Army in the Homeland, serving at General Dragoljub Mihailović's headquarters. An extensive report about the mission, classified as a top-secret document, shed a new light on the developments in the city of Niš and its vicinity, in the days after the liberation in 1944, describing also the behavior of senior Partisan officers.

British military and diplomatic representatives in Belgrade maintained interest in the matter, and Josip Broz Tito approved personally a visit by another British mission in January 1945, but it was not accomplished until June the same year. A British engineer, J. Jackson, provided a report on as-is state of the mines Trepča and Zletovo, Macedonia, including the degree of exploitation and the damage caused to the two mines during the war. The author of the report noted that the production had been restarted, and that the complete output was earmarked to cover the USSR war-related needs.